

Михайло Ковальчук

## БОРОТЬБА ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ НЕСТОРА МАХНА ПРОТИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ ВІЙСЬК ГЕНЕРАЛА АНТОНА ДЕНІКІНА В ЛИСТОПАДІ-ГРУДНІ 1919 р.

*На підставі архівних документів і спогадів сучасників досліджено розгортання повстансько-партизанського руху в Південній Україні під проводом Н. Махна проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна у листопаді-грудні 1919 р., відтворено перебіг бойових операцій повстанської армії. Висвітлено роль повстанців у дезорганізації запілля білогвардійських військ у Південній Україні.*

Ключові слова: повстансько-партизанський рух, Нестор Махно, Збройні сили Півдня Росії.

Незважаючи на наявність значної за обсягом літератури, присвяченої історії повстанського руху в Україні під проводом Н. Махна, чимало аспектів цієї теми все ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. Зокрема, досі залишається маловивченою бойова діяльність повстанської армії Махна проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна у 1919 р. Попри численні звернення науковців і публіцистів до цієї теми, в історіографії відсутнє спеціальне дослідження з історії боротьби махновців проти військ Денікіна. За радянських часів подібне дослідження зі зрозумілих причин було неможливе. Однак автори сучасних праць з історії махновського руху, розповідаючи про операції махновців проти білих, здебільшого обмежуються схематичним переказом спогадів начальника штабу повстанської армії В. Білаша, опублікованих київським видавництвом у 1993 р. [1; 2; 3]. Проте мемуарам В. Білаша притаманна надмірна авторська тенденційність, а також численні фактологічні помилки і неточності. Тим часом в архівах Росії, України та США збереглося чимало документів, пов'язаних із боротьбою повстанців проти Денікіна наприкінці 1919 р. Передусім, це документи білогвардійського командування, а також матеріали махновської армії. Деякі з цих документів було опубліковано на сторінках виданого в Москві у 2006 р. збірника “Нестор Махно. Селянський рух на Україні 1918–1921 рр.” [4]. Крім того, цінні відомості з історії боротьби білогвардійців проти махновського повстання містять мемуари колишнього білого генерала Я. Слацова, видані в Радянському Союзі у 1922 р. [5]. Оскільки тривалий час спогади Я. Слацова залишалися практично невідомими для читача, їхні дані надзвичайно повільно вводяться до наукового обігу.

Спируючись на документи, спогади сучасників і наявний історіографічний доробок, спробуємо розглянути перебіг боротьби повстанської армії Махна проти білогвардійців у листопаді-грудні 1919 р. Фактично, йдеться про боротьбу махновців з білими під час завершального етапу перебування військ А. Денікіна на українських землях. На нашу думку, без відтворення перебігу бойової діяльності махновців проти білогвардійців неможливо визначити місце і роль повстанської армії у збройній боротьбі, що точилася в Україні у 1919 р.

Після прориву махновськими загонами білогвардійського фронту на південній Київщині наприкінці вересня 1919 р. повстанцям вдалося здійснити успішний рейд на Катеринославщину. Протягом кількох тижнів повстанська армія захопила значні простори Південної України, захопивши Олександрівськ, Маріуполь, Бердянськ, Мелітополь. Повстанці навіть погрозували захопленням ставки генерала А. Денікіна у Таганрозі. На придушення махновського повстання було кинуте значні військові сили: Чеченську кінну і 1-шу Терську козацю дивізію, 2-гу Донську зведену козацю бригаду, зведено-стрілецький полк, зведений полк 9-ї кінної дивізії, Кавказький офіцерський полк та ряд запасних частин. Об'єднана під командуванням генерала О. Ревішина, ця група білогвардійських військ до кінця жовтня 1919 р. завдала повстанській армії відчутних поразок. Білим вдалося повернути Маріуполь, Бердянськ і Олександрівськ, хоча повстанські частини саме в цей час захопили Катеринослав. На початку листопада білогвардійці завдали махновцям відчутної поразки в бою біля ст. Пологи. Однак головним силам повстанської армії вдалося уникнути розгрому, прорватися на правий берег Дніпра і закріпитися у Катеринославі.

Щоб остаточно покінчити з махновським повстанням, у ставці денікінських Збройних сил Півдня Росії було вирішено перекинути на Катеринославщину додатковий військовий контингент. Війська Добровольчої армії були скуті боями з більшовиками на головному, московському, напрямку наступу білогвардійських армій. Однак саме в цей час армія Новоросійської області Збройних сил Півдня Росії (далі – ЗСПР) завершувала розгром українських військ на Поділлі. Понівечена у боях армія УНР відступала на захід, а командування Галицької армії заявило про бажання перейти на бік білогвардійців. На початку листопада 1919 р. командувач



військ Новоросійської області генерал Н. Шиллінг за вказівкою А. Денікіна наказав перекинути до катеринославського району 4-ту піхотну дивізію генерала Я. Слащова (4 200 багнетів при 63 кулеметах) і козаку бригаду генерала Н. Склярова (понад 1 тис. шабель). Уже 8 листопада частини 4-ї дивізії почали зосереджуватися біля залізничних станцій Поділля для відправлення на Катеринославщину [6, арк. 267зв.; 7, арк. 172; 8, арк. 3].

За даними білогвардійської розвідки, армія Махна в першій половині листопада 1919 р. налічувала близько 12 тис. багнетів, 4 тис. шабель при 25–30 гарматах і 250 кулеметах [9, арк. 88]. Характерно, що масштаб махновського повстання викликав занепоєння навіть закордонних союзників білого руху. Так, у відповідь на запит британського міністра оборони В. Черчилля генерал А. Денікін був змушений повідомити британського військового представника при ставці ЗСПР генерала Хольмана, що проти махновців кинуть 5 тис. вояків, знятих з фронту, і ще стільки само скеровано із заплілля. Звично не розрізняючи український національний рух і махновське повстанство, А. Денікін заявив, що “тепер частини Слащова, звільнившись після переходу на наш бік галичан, будуть спрямовані на Махна із заходу; зі зникненням Петлюри махновська пропаганда втратить свою силу” [10, арк. 106]. Планувалося, що після ліквідації махновського повстання війська генерала Я. Слащова буде спрямовано на посилення Добровольчої армії на головному, московському, напрямку наступу [11, с. 648].

Генералові Я. Слащову було підпорядковано зведені в полк рештки катеринославської бригади державної варти, загін генерала А. Корвін-Круковського і війська групи генерала О. Ревішина. Крім того, 11 листопада командував військ Київської області ЗСПР генерал А. Драгоміров наказав тимчасово підпорядкувати генералові Я. Слащову всі білогвардійські частини, що перебували в районі на південний схід від лінії Черкаси–Вознесенськ. Військова і цивільна влада в районі між Дніпром, Бугом і залізницею Черкаси–Вознесенськ на час операцій проти повстанців також зосереджувалося в руках Я. Слащова [12, арк. 88, 89].

4-та білогвардійська дивізія саме мала розгорнутися в 13-ту і 34-ту піхотні дивізії (командиром групи залишався генерал Я. Слащов). Станом на 18 листопада 13-та дивізія налічувала 1 015 багнетів при 34 кулеметах, а 34-та дивізія – 985 багнетів при 24 кулеметах [13, с. 540]. Однак передислокація військ на Катеринославщину затримувалася внаслідок незадовільної роботи зруйнованою військовою залізничного транспорту. “Осіньна погода так зіпсувала шляхи, що нічого було й думати пересуватися ґрунтом – це остаточно б виснажило частини ще до бою і затягло б операцію надовго, – згадував Я. Слащов. – Якщо збір ешелонів вимагав тривалого часу, то просування ґрунтом затягнулося б ще довше і викликало б хвороби, втому і втрату взуття. Так що вигідніше було втратити час на збір ешелонів, а цей час використати на приведення частин до ладу, вишкіл і сколочування, тим більше, що вимагалось з однієї дивізії розгорнути дві” [5, № 12, с. 41]. 13-та дивізія генерала Г. Андгуладзе отримала наказ зосередитися в районі ст. П’ятихатки, а 34-та дивізія генерала Г. Васильченка – у районі ст. Знам’янка. Плануючи операцію проти махновців, Слащов виділив козаку бригаду генерала Н. Склярова для знищення “повстанських республік” у херсонсько-миколаївському районі. Козаки кіннота мала зосередитися в районі на північний схід від Миколаєва, щоб наступати через Баштанку і Висунськ на Апостолове, а звідти залізницею дістатися до ст. Долинська. Частинам генерала Н. Склярова було наказано якнайшвидше покінчити з повстанцями херсонсько-миколаївського району [5, № 12, с. 42].

Незважаючи на наполегливі телеграми зі ставки ЗСПР, Слащов відмовився розпочинати наступ проти махновців до цілковитого завершення зосередження своїх військ у визначеному районі. Операція проти повстанської армії передбачалася як комбінований удар військ Я. Слащова з заходу і групи О. Ревішина зі сходу. До прибуття групи Я. Слащова розташована у районі ст. Синельникове група О. Ревішина мала здійснювати лише оборону від повстанців [5, № 12, с. 42-43; 14, арк. 9].

Як виявилось вже невдовзі, затримка в зосередженні військ Слащова на Катеринославщині досягала кількох тижнів. Утім, енергія і хист цього воєначальника слугували для А. Денікіна запорукою успіху майбутньої операції зі знищення махновської армії.

Окрім махновського руху на Катеринославщині, серйозною проблемою для денікінської адміністрації залишалося розгортання повстанства у східних районах Херсонщини. Місцевість поблизу Херсона і Миколаєва, де існували т. зв. Висунська і Баштанська “повстанські республіки”, цілковито вийшла з-під контролю білих. Херсонський губернатор де Вейль повідомляв: “Бродіння серед селян Висунська – Березнегуватого Херсонського повіту посилюється і все більше набуває форми відкритого повстання... В районі Нового Бугу розвивається бандитизм, банди чисельністю і озброєнням переважають варту. Склад останньої безсилий, розбігається. Мирне населення відмовляє у підтримці, побоюючись помсти. Події загрожують таким самим масовим повстанням, як і в районі Висунська – Березнегуватого. Комендант визнає, що Херсону загрожує небезпека і запобігти він сил не має, вважає своєчасною підготовку евакуації” [15, арк. 490 – 490 зв.].

Наприкінці жовтня 1919 р. підпільні більшовицькі організації Херсона й Миколаєва налагодили зв’язок з Висунською і Баштанською “республіками”, прагнучи підштовхнути повстанців до активних бойових дій. Для підготовки повстання більшовики створили у Херсоні підпільний

військово-революційний комітет. Наприкінці жовтня 1919 р. член комітету М. Пишевський прибув до Висуньська. Спільно з керівниками повстанців він розробив план операції, згідно з яким висунці мали захопити Херсон, а баштанці – Миколаїв. Херсонський ревком мав підняти збройний виступ робітників при першому ж наближенні повстанців до міста. Керівники Баштанської республіки навіть планували після захоплення Миколаєва піти у наступ на Вознесенськ і Єлисаветград [16, с. 72-73].

Але більшовики значно переоцінили свій вплив на робітничі маси. Коли 27 жовтня загін баштанських повстанців (400 бійців) захопив ст. Водопій у передмісті Миколаєва, то робітники не виявили бажання приєднатися до озброєних селян [16, с. 73]. Так і не дочекавшись обіцяного робітничого виступу, ввечері 28 жовтня повстанці ні з чим повернулися до Баштанки. Того самого дня кіннота висунців захопила ст. Снігурівка, ввечері 29 жовтня вийшла до передмістя Херсона, а в ніч на 30 жовтня захопила залізничний вокзал [16, с. 74; 17, с. 294; 18, с. 82]. Херсонська залога білих складалася лише з комендантської команди (600 багнетів), яка готувалася здати місто. Радість більшовиків затьмарив несподіваний політичний демарш з боку повстанців – як згадував член херсонського більшовицького ревкому, висунці виступили “проти того, щоб випустити на волю комуністів з в’язниці після відступу денікінців” [19, арк. 3]. Та з’ясування стосунків виявилось передчасним, оскільки події в Херсоні розгорталися за звичним сценарієм: повстанці утримували передмістя і все чекали на робітничі повстання, якого так і не сталося. Державна варта заарештувала кількох членів військово-революційного комітету, що відразу ж паралізувало всю роботу з підготовки повстання [20, арк. 1 – 1зв.]. Кілька англійських міноносців, які підійшли до Херсона, почали обстрілювати повстанців і невдовзі примусили їх зняти облогу міста [16, с. 74]. Таким чином, Херсон і Миколаїв залишилися в руках білогвардійців.

Не плануючи розпочинати операції проти головних сил армії Махна до кінця листопада, генерал Я. Слащов збирався використати цей час, щоб ліквідувати вогнища повстань на Херсонщині й відрізати катеринославський район від зв’язку з осередками повстанства у Північній Таврії. Водночас групі військ генерала О. Ревішина було наказано не допустити з’єднання махновців з повстанськими загонами, що рухалися на Катеринославщину з Полтавщини до губернії. Роз’єднаність сил повстанців давала підстави Слащову розраховувати на успішне виконання всіх цих завдань.

Як уже згадувалося, для операцій проти “повстанських республік” на Херсонщині було виділено козаку бригаду генерала Н. Склярова. Залогу Миколаєва на цей час було зміцнено Слов’янським стрілецьким полком, завдяки чому станом на 2 листопада її чисельність досягала 2112 багнетів [13, с. 539]. 6 листопада білогвардійці за підтримки відділів місцевої хліборобської самоохорони повели наступ на Баштанку. Кілька днів “республіка” трималася, але вже 9 листопада її керманічі звернулися по допомогу до сусідньої “Висунської республіки”. 12 листопада загін висунських повстанців прибув до Баштанки, взяв участь у бою з білими, але повернувся додому при першій звістці про наближення до Висуньська козачої кінноти. Після запеклих боїв 12–14 листопада білогвардійці здобули Баштанку [16, с. 75; 21, с. 213; 22, с. 298-299]. Група вцілілих повстанців відступила до Висуньська.

Невдовзі 42-й Донський козачий і 8-й Лубенський гусарський полки зі складу бригади генерала Н. Склярова розгорнули наступ проти “Висунської республіки”. 19-20 листопада білогвардійська кіннота завдала рішучої поразки висунським повстанцям. Уночі 21 листопада висунці на чолі з головою свого “уряду” Ф. Юхименком залишили рідне село і відступили на північ [16, с. 76-77; 22, с. 294-295; 18, с. 83-84]. Рештки баштанських загонів під командою П. Тура знайшли притулок у єврейській колонії Ефінгар поблизу Баштанки [16, с. 78].

Наприкінці листопада 1919 р. висунські повстанці зайняли Кривий Ріг, встановивши зв’язок з махновцями. Після цього керівники повстанців підписали меморандум про те, що вони борються не за радянську владу, а за визволення українського народу від національного гноблення [23, с. 216]. 25 листопада у Кривому Розі було створено “Тимчасовий радянський уряд Херсонського повіту” на чолі з борбистом Ф. Юхименком (його заступником став більшовик І. Соболев, а “комісаром оборони” – більшовик С. Горбань) [23, с. 216; 16, с. 77-78; 24, арк. 100]. Кістяк збройних сил криворізького “уряду” складав висунський загін, до якого приєдналися відділи місцевих повстанців. Серед останніх переважали “петлюрівські” настрої, внаслідок чого їхні стосунки з махновцями були не надто дружніми.

Тим часом, з Полтавщини на з’єднання з армією Махна просувалися повстанські групи К. Матяша і Бібіка, які на початку листопада вийшли до Новомосковського повіту. Загін К. Матяша розташовувався в районі Петриківки, а повстанська дивізія Бібіка зосередилася поблизу Губинихи. Спроби повстанців переправитися через Дніпро було відбито білогвардійцями. Назустріч полтавським повстанцям махновське командування направило групу частин 1-го Донецького корпусу, яка 12 листопада зайняла Нижньодніпровськ [25, арк. 24, 52-53, 86-87; 26, арк. 54].

Прагнучи не допустити з’єднання полтавських повстанців з махновцями, білогвардійське командування кинуло проти полтавців Кавказький офіцерський і зведено-стрілецький полки. Протягом 14–18 листопада ці частини в районі Новомосковська і Нижньодніпровська по чергово розгромили повстанські загоны К. Матяша і Бібіка [25, арк. 86-87; 14, арк. 8зв.; 27, арк. 52]. 17 листопада Кавказький офіцерський полк захопив Нижньодніпровськ, примусивши



відступити ударну махновську групу під командою П. Петренка. 19 листопада білогвардійські бронепотяги, переслідуючи противника, ледь не ввірвалися у Катеринослав, і махновці поспіхом висадили в повітря залізничний міст через Дніпро. “Блокаду” катеринославського району таким чином було відновлено. Рештки загону Матяша відступили до Петриківки (де залишили 260 хворих і поранених) і незабаром вирушили на Кременчук уздовж лівого берега Дніпра [25, арк. 82, 108, 111, 117; 28, с. 339]. Розбитий, але не знищений загін Бібіка затримався у районі Губиниха–Михайлівка, де відпочив і поповнився місцевими повстанцями. 20 листопада білогвардійська розвідка доповідала, що група Бібіка налічує близько 3 тис. піших бійців [25, арк. 61, 64, 95-96, 111]. Перейшовши до Самарського лісу, загін встановив зв'язок з червоним повстанським відділом І. Лантуха (100 бійців), що діяв поблизу Павлограда. Після цього в Новомосковському повіті на деякий час запанувало затишшя.

Завершальним етапом підготовки білогвардійців до наступу проти армії Махна стала операція зі знищення 4-го Кримського повстанського корпусу, що утримував Мелітополь і діяв окремо від основних сил повстанської армії. 16 листопада 1-ша Терська козака дивізія розпочала просування вглиб мелітопольського району. Зайнявши Пришиб, Великий Токмак і Федорівку, дивізія направила один полк на Мелітополь, а головними силами повернула на захід. Командир 4-го Кримського корпусу В. Павловський збавнув, що противник збирається відрізати його від Дніпра. Залишивши в Мелітополі лише невеличку повстанську залогу, 17 листопада частини Павловського вирушили до Дніпра [14, арк. 8зв.; 29, арк. 242; 25, арк. 84, 86]. Проте великий обоз махновців позбавляв їх будь-яких шансів відірватися від козачої кінноти. Так, лише в колоні, яка пройшла 18-19 листопада через Рубінівку на Велику Лепетиху (загони Володіна, Коновалова, Павловського, Гаркуші, Коноваленка і Виноградова), налічувалося близько 1 тис. підвід з піхотою і господарським майном, а також 300 підвід з пораненими [25, арк. 97-98].

Рухаючись трьома колонами, 1-ша Терська дивізія у кількох жорстоких боях розбила махновців біля сіл Велика Білозірка, Веселе, Мала Лепетиха і Велика Знамянка. 20 листопада бронепотяг “Дмітрій Донський”, невеличкий відділ терців і висланий з Криму білогвардійський загін захопили Мелітополь [30, с. 266]. У районі Малої Білозірки козака кіннота розсіяла махновські загони Г. Чайки й Шевченка, захопивши дві гармати, прапор і обоз. 20-21 листопада головні сили 4-го Кримського корпусу було розгромлено під хутором Шредера, а невдовзі знову розбито в бою біля с. Веселе [25, арк. 62, 64, 95-96, 108]. Зазнавши значних втрат, махновські частини відступали від Великої Лепетихи на Велику Знамянку. Переслідуючи повстанців, терські частини вийшли до нікопольської переправи і тут завершили розгром корпусу, захопивши при цьому значну здобич. “Махновський корпус остаточно знищено,” – повідомлялося у білогвардійському донесенні [25, арк. 117-118]. Рештки 4-го Кримського корпусу поспіхом переправилися на правий берег Дніпра. До 23 листопада весь лівий берег Дніпра було очищено від махновців [14, арк. 8 зв. – 9]. До Мелітополя було переведено Слов'янський стрілецький полк.

Зосереджені в Нікополі рештки 4-го Кримського повстанського корпусу протягом 24-25 листопада було зведено в “групу військ кримського напрямку”, командувачем якої залишився В. Павловський [4, с. 271, 272; 25, арк. 93-94; 31, арк. 2]. Деморалізовані й поріділі повстанські частини танули внаслідок дезертирства. До того ж, у Нікополі лютувала епідемія тифу, засобів боротьби з якою махновці не мали. “На вулицях валялися трупи, шпиталі і будинки були заповнені хворими, – згадував В. Білаш. – На цвинтарі тисячі померлих лежали грудями, і ніхто з влади не думав їх ховати” [28, с. 364]. Вважаючи справу завершеною, найпалкіші прихильники радянської влади об'єдналися в Кримський повстанський корпус і вирушили на Херсонщину. В районі Кривого Рогу ці загони з'єдналися з висунуваними повстанцями [23, с. 216].

Незважаючи на наближення катастрофи, Н. Махно не змінив свого ворожого ставлення до повстанських загонів, що діяли на Катеринославщині під прапором УНР. Маючи спільного ворога, командири унерівських загонів нерідко зверталися до махновського командування за зброєю і спорядженням, але зазвичай наштовхувалися на неприховану ворожість. “УНР – наш класовий ворог. Жодної рушніці я не дозволю відпустити з армії для цього імперіалістичного васала,” – такою, як згадував В. Білаш, була реакція Н. Махна на подібні прохання [28, с. 339]. Щоб отримати зброю, ватажки унерівських загонів М. Мелашко і Т. Гладченко були змушені запевняти махновське керівництво, що не мають жодного відношення до Петлюри [32, арк. 8; 28, с. 340].

Унерівські загони продовжували активно діяти в Катеринославському і Верхньодніпровському повітах. 12 листопада “петлюрівці” після тригодинного бою зайняли ст. Верхівцеве, примусивши білогвардійців відступити до ст. П'ятихатки [33, арк. 24]. Наприкінці листопада до Верхньодніпровського повіту прибув з Поділля загін вояків армії УНР під командою А. Гулого-Гуленка, якого Головний отаман С. Петлюра призначив командувачем повстанських загонів Херсонщини, Катеринославщини і південної Київщини. У відозві до селян новопризначений командувач повстанських загонів Катеринославщини, Херсонщини і південної Київщини повідомив про наказ командування армії УНР “стати всім до зброї, кому дорогий свій край, своя Батьківщина, своя воля” [34, арк. 28].

Наприкінці листопада 1919 р. загін А. Гулого-Гуленка разом з повстанським відділом Мелашка здобув Верхньодніпровськ. Після цього А. Гулий-Гуленко переніс свою діяльність до

південної Київщини, призначивши М. Мелашка командиром повстанців Катеринославщини. Приспавши пильність махновського керівництва заявами про свою лояльність, Мелашко формував національні повстанські загони у Верхньодніпровському повіті. “Петлюрівський отаман Мелашко, запевняючи начальника залоги Лашкевича, призначеного від Махна, що він працює як «воєнспец», встиг по одному переправити петлюрівців-повстанців до Верхньодніпровська, центру повстанського руху, куди незабаром і сам втік,” – згадував Є. Залізник, більшовицький емісар у Новомосковському повіті [26, арк. 54].

Поступово уенерівські повстанські відділи (близько 1 тис. бійців) зосередилися у непідвладному махновцям Верхньодніпровську. В місті навіть виходив часопис “Повстанець” під редакцією українських соціал-демократів і есерів (центральної течії). За відомостями білогвардійського командування, ст. Запоріжжя також займали уенерівські повстанці (Новомосковський полк Карпенка силою в 200–300 чоловік) [25, арк. 110]. У правобережних повітах Катеринославщини діяли й інші повстанські загони, що виступали під прапором УНР. Зазвичай їхні командири підтримували зв’язок з махновцями, але в оперативному і військово-організаційному плані підпорядковувалися отаманові М. Мелашку як представникові законного українського уряду.

На початку грудня 1919 р. білогвардійським військам вдалося фактично оточити основні сили повстанської армії Махна у Катеринославському районі. Відрізані від зв’язку з повстанськими загонами Полтавщини і Херсонщини, махновці перебували у надзвичайно скрутному становищі. Здавалося, шлях до порятунку полягав у прориві з кільця ворожого оточення – не випадково білогвардійська розвідка вважала, що Махно спробує залишити катеринославський район і пробиватися до Полтави [25, арк. 137]. Проте повстанське командування вирішило обороняти зайняту місцевість, і тому цілковито віддало ініціативу в руки противника. Начальником оборони Катеринослава Н. Махно призначив командира 1-го Донецького корпусу О. Калашникова. Поріділий 3-й Катеринославський корпус, командування яким узяв анархо-комуніст О. Марченко, посилено здійснював переформування. Група В. Павловського знову стала називатися 4-м Кримським корпусом.

Стратегію селянського “батька” належно оцінив генерал Я. Слащов. Білогвардійський воєначальник згодом писав: “У даному випадку Махно утримував важливий для його престижу Катеринослав... [і] сам себе, як то кажуть, прив’язав на мотузочку: Катеринослав, безумовно, мав зв’язати його дії і позбавити тієї рухливості і невразливості, що була притаманна йому в попередніх боях. Махно вже став командувачем майже регулярної армії, яка мала свої склади, бойові бронепотяги, автопанцерники, управління краєм і, як випливає з усього цього, свої ж вразливі місця. Йому вже не хотілося розлучатися з ефемерною, але все ж таки державною владою, і він при наближенні білих з місця показав, що вирішив боротися за Катеринослав, як за центр своєї «держави»” [5, № 12, с. 42].

На початку грудня 1919 р. війська генерала Я. Слащова завершили зосередження в районі П’ятихатки–Знам’янка і, не залишаючи ешелонів, почали просування до Катеринослава. В авангарді білогвардійських частин рухалися два бронепотяги й охоронні застави 13-ї дивізії. 133-й Сімферопольський полк зі складу 34-ї дивізії було направлено на Долинську–Кривий Ріг, щоб забезпечити праве крило білих. На підступах до Кривого Рогу полк ув’язався в жорстокі бої з повстанськими загонами, що займали цей район. 134-й Феодосійський полк вирушив на Саксагань, прикриваючи наступ основних сил Слащова на Верхівцеве–Верхньодніпровськ. Група військ генерала О. Ревішина утримувала дніпровські переправи і готувалася вдарити на махновців зі сходу. Козака бригада генерала Н. Склярова мала вийти з Херсонського повіту до ст. Апостолове, довершуючи оточення махновців [5, № 12, с. 43].

Зламавши опір уенерівських повстанських загонів М. Мелашка і Т. Гладченка, 3 грудня 13-та білогвардійська дивізія зайняла ст. Верхівцеве, а 5 грудня – Верхньодніпровськ. Щоб забезпечити подальше просування на Катеринослав, Я. Слащов відтягнув 133-й Сімферопольський і 134-й Феодосійський полки до району ст. Верхівцево – Верхньодніпровськ [5, № 12, с. 43-44].

Махновське командування посилено готувалося до оборони Катеринослава, стягуючи сюди звідусіль повстанські частини. На перший погляд, зосереджених у катеринославському районі сил було цілком достатньо, щоб дати бій білогвардійським військам. Наприклад, станом на 1 грудня 1919 р. у лавах 1-го Донецького корпусу налічувалося понад 4 500 бійців [4, с. 263–268; 35, арк. 31зв. – 32].

Однак внаслідок мародерства, нестачі зимового одягу та епідемії тифу боєздатність повстанців значно знизилася. Як згадував у спогадах В. Білаш, на 5 грудня було заплановано загальний наступ проти білих, але його довелося відкласти через неготовність бійців і поширення у частинах тифозної пошесті [28, с. 342]. 7 грудня начальник оборони Катеринослава О. Калашников оголосив місто на осадному становищі. “Повстанцям і командирам у п’яному вигляді на вулиці не з’являтися – за наслідки я відповідальності не несу,” – йшлося в цьому наказі [28, с. 276; 36, арк. 7].

7 грудня поблизу ст. Сухачівка спалахнули жорстокі зустрічні бої між махновцями і частинами 13-ї білогвардійської дивізії. Махновці розташувалися фронтом на північ, прикриваючи своїм правим крилом підступи до Катеринослава. Бригаді 34-ї білогвардійської дивізії, що їхала в резерві, кілька разів доводилося залишати вагони і відбивати атаки махновців. Іншій бригаді 34-ї дивізії довелося вести бій з повстанцями в районі ст. Верхівцеве. До вечора



білогвардійцям вдалося зайняти ст. Гарячкове і наблизитися до Катеринослава [5, № 12, с. 44; 14, арк. 9 – 9зв.].

На світанку 8 грудня білогвардійці повели загальний наступ на Катеринослав. Основні сили корпусу генерала Слащова наступали вздовж правого берега Дніпра, а зведено-стрілецький полк атакував махновців через Дніпровський міст зі сходу [5, № 12, с. 44]. Не витримавши ворожого натиску, повстанські частини почали безладно відступати на Томаківку, кидаючи навіть своїх хворих і поранених. “З жахом дивилося населення, як виповзали з будинків напівконаючі тифозні махновці і намагалися залізти на тачанки, які йшли з міста під шрапнелим і кулеметним вогнем Добровольчої армії, – описував відступ махновців очевидець. – Селяни безжально скидали з возів хворих, нахльостуючи коней, щоб швидше виїхати. Тифозні тягнулися за ними по дорозі – деякі ледь не повзли” [37, с. 68]. Цю картину доповнив білогвардійський мемуарист: “Тачанки в’язли в багнюці, і їх кидали. На тачанках залишалися хворі й поранені. Вони вмирили від голоду і виснаження, оскільки самі рухатися не могли, допомоги ж чекати не було звідки. Інколи їх добивали наші козаки” [4, с. 799]. О 10 годині ранку 13-та білогвардійська дивізія генерала Г. Андгуладзе увірвалася до Катеринослава. Як писав у спогадах Я. Слащов, у самому місті до рук білих потрапили 2 бронепотяги, 3 панцерники, 4 гармати і близько 3 тис. полонених [5, № 12, с. 44; 14, арк. 9зв.; 4, с. 244].

Охоплені сум’яттям, повстанські частини відступали на південь. Я. Слащов негайно переправив на правий берег Дніпра зведено-стрілецький полк. 2-й Донській зведеній бригаді та Чеченській кінній дивізії, що несли охорону Дніпра біля Кічкаського мосту, було наказано рухатися до Катеринослава. Слащов планував 10 грудня вдарити на махновців з півночі і притиснути повстанську армію до Дніпра в районі Нікополя. Оскільки козака бригада генерала Н. Складярова затримувалася в Херсонському повіті, займаючись грабунками і приборканням місцевого населення, Слащов категорично наказав Складярову пришвидшити просування своїх частин до ст. Апостолове [5, № 12, с. 44].

Однак Махно не збирався залишати Катеринослав без бою. Вранці 9 грудня, коли білогвардійці готувалися до урочистостей з нагоди Георгіївського свята, поблизу Карнаухівських хуторів 1-й Донецький повстанський корпус атакував зведено-стрілецький полк. Заскочені зненацька, білогвардійці почали відступати в бік міського вокзалу й залізничного мосту. Водночас повстанці переважаючими силами атакували бригаду 13-ї дивізії у передмісті Катеринослава. Білогвардійським частинам загрожувало цілковите оточення, коли до місця бою прибув Я. Слащов у супроводі свого кінного конвою [5, № 13, с. 49; 28, с. 365]. Генерал негайно викликав на допомогу інші частини 13-ї дивізії, розміщені в центрі міста, а бригада 34-ї дивізії (135-й Керч-Єнікальський і 136-й Таганрозький полки) отримала наказ наступати від Гарячкова на Краснопілля, щоб охопити противника з флангу. Сам же Я. Слащов зі своїм спішним конвоем кинувся у вир вуличного бою, намагаючись затримати повстанців на підступах до залізничного мосту.

Бригада 34-ї дивізії не змогла обійти махновців, але скувала повстанські резерви, що просувалися до міста від Карнаухівських хуторів. Тим часом частини 13-ї дивізії поступово відтіснили повстанців від передмістя [5, № 13, с. 50]. Конвой генерала Я. Слащова відступив до самого мосту, коли частини генерала Г. Андгуладзе вийшли в запілля ударній групі махновців. Викликаний зі ст. Верхівцеве полк 34-ї дивізії атакував повстанців біля Краснопілля. У лавах махновців спалахнула паніка. Повстанські частини, кидаючи вбитих і поранених, почали відступати на с. Селецьке. До вечора бій скінчився; білогвардійці, захопивши близько 2 тис. полонених, майже не переслідували противника, що відступав [5, № 13, с. 50]. Відмовляючись визнати поразку, Махно пізно ввечері 9 грудня знову кинув свої частини на Катеринослав. Однак через цілковите виснаження повстанців атака захлинулася.

Остаточно заволодівши Катеринославом, генерал Я. Слащов вирішив, як сам він писав згодом, “продовжувати порушене атакою зосередження і відкидати Махна на південь, тримаючи напоготові бронепотяги й ешелони для пішого десанту” [5, № 13, с. 50-51]. Ввесь день 10 грудня білогвардійці відбивали слабкі атаки махновців. 13-та дивізія залишалася в Катеринославі, 2-га Донська зведена бригада і бригада 34-ї дивізії зайняли Краснопілля, а інша бригада 34-ї дивізії зосередилася в Сухачівці. Козака бригада генерала Н. Складярова зайняла ст. Апостолове. Вранці 11 грудня, відбивши чергову атаку махновців, білогвардійці перейшли в наступ і стрімкою атакою відкинули повстанські частини на південь, за річку Мокра Сура. Махновці намагалися прорватися на захід, але ці спроби блокувалися донською кіннотою. Я. Слащов стверджував у спогадах, що в цьому бою білі захопили гармати, обози і близько 3 тис. полонених [5, № 13, с. 51].

Після поразки під Катеринославом основні сили повстанської армії відступили до району Солоненьке–Новоолександрівка–Кічкас–Нікополь. Як вважав Я. Слащов, чисельність армії Махна після катеринославського розгрому не перевищувала 4–5 тис. чоловік [5, № 13, с. 51]. Боездатність повстанських частин знижувалася внаслідок численних людських втрат і деморалізації. Наприклад, командир 1-ї повстанської кінної дивізії скаржився, що “повстанці дорученої мені дивізії перебувають у розкиданих почуттях, тобто без визначених цілей швандяють по різних селах у межах Херсонщини і Катеринославщини” [4, с. 277]. Зростаючі масштаби епідемії тифу також зменшували лави повстанців. Начальник штабу повстанської армії В. Білаш згадував: “Напередодні Махно відвідав Нікополь і без причини розстріляв 12-х лівих есерів, у тому числі й мною призначених нач[альника] залоги і коменданта. Він звинуватив їх

у зраді повстанству і антисанітарному стані міста. Але справі не допоміг: смертність зростала, армія розкладалася і танула з кожним новим днем” [28, с. 365].

Як свідчать документи махновського командування, в повстанських частинах у цей час не припинялися пиятика, дезертирство, насилля над мирними жителями [4, с. 284, 299-300]. У зв'язку з цим Н. Махно навіть видав звернення до повстанців, у якому зажадав покласти край безчинствам: “Або ми з вами будемо боротися до кінця з ворогами народу, що вимагає щирості й честі кожного повстанця в боротьбі, або я назавжди піду від вас: відповідайте, і відповідайте не лише словом, а й справами. На позиції і в тилу цього вимагає революція, в ім'я її торжества вимагаю й я” [1, с. 199-200]. Командування також заклиало повстанців припинити дезорганізацію: “Ви вдруге зрадили нашого вождя Батька Махна... Батько знеміг і ганебно втікати з боягузами і зрадниками не згоден. Він ясно каже, що залишить нас, куди ж підете? Що ви будете робити? Ви загинете, як підлі боягузи. Чи не ліпше померти чесно в бою з нашим дорогим вождем, в бою він нас не залишить. Він буде з нами в передній лінії... Буржуазія радіє, дивлячись на вашу ганебну втечу. Так доведемо ж, що ще ми здатні розбити білогвардійські банди. Вперед, на захист залишених хворих і поранених” [38, арк. 43]. Проте відновити боєздатність частин в умовах деморалізації й цілковитого занепаду військової дисципліни виявилось для махновського командування непосильним завданням.

Та водночас навіть розгром основних сил армії Махна вже не міг врятувати денікінську владу в Південній Україні. “В багатьох повітах піднімаються повстання, рештки банд Махна роблять свою справу, то тут, то там організуються нові банди. Район повстань охопив майже увесь зайнятий нами терен. З усієї прифронтової смуги і найближчого запілля, судячи з рапортів комендантів міст, немає жодного цілком благонадійного повіту. Єдиною реальною силою в повітах є комендантські й караульні команди, які через брак людей або зовсім не сформовані, або ж діють у складі однієї чверті свого штату, не становлячи майже жодної реальної сили,” – доповідав 15 грудня 1919 р. помічник старшого ад'ютанта мобілізаційного відділу штабу військ Новоросійської області ЗСПР [29, арк. 245 – 245зв.].

17, 19 і 21 грудня махновці намагалися перейти в наступ під Катеринославом, але всі їхні атаки були відбиті білими [14, арк. 9зв.]. 3-й білогвардійський корпус генерала Я. Слащова дедалі дужче стискав кільце оточення довкола повстанської армії, зосередженої у нікопольському районі. Становище махновців здавалося безвихідним, проте у Слащова були підстави для тривоги: саме в цей час більшовицькі війська зайняли Лівобережну Україну і стрімко наближались до Катеринослави. З'єднання 14-ї більшовицької армії зайняли Новомосковськ і просувалися до ст. Синельникове. Наприкінці грудня 1919 р. повстанські загони Бібіка і Матяша, назвавшись “червоними північними військами”, взялися руйнувати залізницю поблизу Катеринослава. За цих обставин білогвардійське командування швидко втрачало інтерес до Махна. 26 грудня Я. Слащов отримав наказ залишити Катеринославицький район і відступати на Крим. За вказівкою начальника штабу військ Новоросійської області ЗСПР генерала В. Чернавїна, 2-й корпус генерала М. Промтова мав прикривати напрямком Катеринослава – Херсон і перешкоджати махновцям заволодіти Катеринославом [39, арк. 29].

27 грудня з'єднання 3-го білогвардійського корпусу вирушили з Катеринослава на південь. Без особливих зусиль відкинувши махновців від Кічкаської переправи і захопивши при цьому 5 гармат, білі перейшли Дніпро [5, № 13, с. 51; 28, с. 366]. Як згодом відзначав Махно, в 1-му Донецькому корпусі на той час залишилося лише 100 багнетів і 400 шабель, так що повстанці не мали змоги перешкодити противникові [4, с. 298]. 29 грудня останні білогвардійські частини залишили Катеринослава. Місцеві більшовики негайно проголосили в місті радянську владу, а вранці 30 грудня Катеринослава вже зайняли частини 45-ї більшовицької дивізії [40, арк. 1].

Вступивши на Катеринославищину, більшовицькі війська активно почали роззброювати і розпускати місцеві повстанські загони. Повстанська армія Махна опинилася між молотом і ковадлом: з півночі наступали більшовики, на півдні перебували білогвардійці. “Порятунок нашої армії лише у відступові, який дасть нам змогу сконцентрувати всі свої головні сили і розгорнути дії [всією] силою, а не частиною її,” – заявив О. Калашников на нараді вищого командного складу повстанської армії 30 грудня [4, с. 295]. Більшість командирів підтримала цю позицію. Однак у разі відступу на Кривий Ріг, на махновців чекала зустріч з козачою бригадою генерала Н. Склярова, що утримувала ст. Апостолове. До того ж, розраховувати на допомогу повстанців Херсонщини не доводилося: повстанці, що займали криворізький район, з вуст Н. Махна отримали атестацію “петлюрівців”, а нечисленні баштанці переховувалися від білих по єврейських колоніях [4, с. 298; 16, с. 279]. Відтак, махновське командування вирішило відступати в бік Олександрівська, на лінію Кічкас–Нейендорф–Чумаки. 3 січня 1920 р. загальні збори командного складу повстанської армії заслухали заяву Н. Махна про необхідність відступу на Олександрівськ. “Я, командарм, зі свого боку, в ім'я порятунку селянської революції прохаю кожного командир[а] бути відданим революціонером, як я, щоб в будь-яку мить, щоб пожертвувати собою в бою [за] честь селянської революції і довести всьому світові, що наше начальство і вільні повстанці – люблять вмирати за свою свободу, яку здобувають,” – не без пафосу заявив “батько” [4, с. 298; 41, арк. 2]. У нікопольському районі залишався лише 4-й Кримський корпус, що мав вести дії на кримському напрямку. Бронепотяги і все артилерійське майно повстанської армії довелося залишити у Хортиці.



Загальне становище білогвардійців у Південній Україні було надзвичайно критичним. До початку січня 1920 р. червоні остаточно захопили Донбас, відрізавши війська Київської і Новоросійської областей ЗСПР від основних сил денікінської армії. 14-та більшовицька армія здобула Бердянськ і Маріуполь [42, арк. 116]. Білі намагалися прикрити від наступу противника Одесу і Таврію, але більшовики, просуваючись уздовж залізничних ліній, упевнено тиснули свого противника на південь. 3 січня генерал Н. Шиллінг наказав генералові Я. Слащову міцно утримувати Північну Таврію і підступи до Криму, а генералові М. Промтову активно обороняти фронт Ново-Воронцовка–Успішна. При спробі армії Махна переправитися на лівий берег у нікопольському районі білогвардійський 2-й корпус мав завдати удару в запілля махновців [39, с. 32].

За задумом Махна, наступ на Олександрівськ мав здійснюватися при активній демонстрації з боку окремої повстанської групи Т. Гладченка, якій було наказано відбити ст. Верхівцеве від частин 34-ї білогвардійської дивізії. Тим часом 1-й Донецький корпус Лашкевича і 3-й Катеринославський корпус О. Марченка атакували 13-ту білогвардійську дивізію в районі Кічкас, маючи завдання переправитися на лівий берег Дніпра і завладіти Олександрівськом [35, арк. 68 – 68зв.]. Проте білогвардійці залишили це місто ще до того, як махновці розпочали наступ. 5 січня 1920 р. 1-й Донецький і 2-й Азовський корпуси вступили без бою до залишеного білими Олександрівська. Водночас з півночі до міста ввійшли частини 133-ї бригади 45-ї більшовицької дивізії. Сторони досить мирно розподілили між собою райони міста, але махновці категорично відмовилися вливатися до лав Червоної армії.

Більшовики поки що побоювалися йти на відкриту конфронтацію з махновцями, оскільки чисельність повстанських загонів у районі Олександрівська, за їхніми підрахунками, сягала 6 тис. багнетів і 1500–1600 шабел. Командир 45-ї більшовицької дивізії доповідав у штаб 14-ї армії: «Комбриг 1 товариш Левензон, прибувши до Олександрівська, відправився до Махна. Його прийняв комкорпусу (2-го Азовського. – М. К.) Каретник і після тривалої розмови заявив: «На політичні теми ми з вами балакати не будемо. Про це домовиться наша РВРада з вашою РВРадою Республіки. Зі стратегічного боку ми готові зайняти певний відтинок, оскільки ворог у нас один, – передано майже дослівно. В місті розклеєно наказ, в якому йдеться про розстріли на місці за грабунки, ходять патрулі, роз'їжджають значні роз'їзди по 8–100 шабел з чорними прапорами» [43, с. 136].

Хоча жодних домовленостей між більшовиками і махновцями не існувало, 7 січня командування червоного Південного фронту віддало наказ про направлення повстанських загонів Махна на боротьбу з поляками, на фронт Мозир–Коростень [43, с. 138-139; 28, с. 372]. Це дивовижне розпорядження мало слугувати лише прийомом для знешкодження повстанської армії. «Ви добре розумієте, що цей наказ є лише політичним маневром і тільки; ми менше всього сподіваємося на позитивні результати в плані його виконання Махном...» – повідомляв командувач 14-ї більшовицької армії І. Уборевич командира 45-ї дивізії І. Якіра під час переговорів по прямому дроту [43, с. 138-139]. Звичайно, Н. Махно також розумів наміри більшовиків. «Батько» категорично відмовився виконувати будь-які накази більшовицького командування, заявивши при цьому, що «повстанська армія бунтарів, яка зуміла відвести удар Денікіна, зуміє дати відсіч усім спробам посягнути на її незалежне життя» [1, с. 218]. У відповідь харківський Всеукраїнський революційний комітет 9 січня оголосив Махна і його прибічників поза законом, як «дезертирів і зрадників» [4, с. 301; 44, арк. 7]. Частини 41-ї і 45-ї більшовицьких дивізій негайно розпочали операцію зі знищення махновської армії.

Становище повстанської армії було катастрофічним. Внаслідок людських втрат і дезертирства чисельність повстанських частин невпинно зменшувалася. Частина членів повстанської Реввійськради, які вели таємні переговори з більшовиками, видали відозву до повстанців із закликом переходити до лав Червоної армії [4, с. 769-770]. Це лише поглибило деморалізацію серед махновців. У районі ст. Чаплине на бік більшовиків перейшов командир 1-го Донецького корпусу Лашкевич. Перебіжчик повідомив, що повстанці масово залишають армію Махна, а 1-го корпусу вже не існує як бойової сили. За словами Лашкевича, станом на 12 січня 1920 р. вся махновська армія налічувала не більше 4 тис. багнетів і стільки само шабел при 20 гарматах [45, арк. 19зв. – 20].

Утім, впоратися з махновцями самою лише військовою силою більшовикам не вдалося. Значно поріділі внаслідок епідемії тифу і людських втрат махновські загоны висковзнули з оточення в районі Олександрівська до Гуляйполя. Однак загальне співвідношення сил і цілковита виснаженість повстанських частин не залишали Махну жодних шансів на перемогу. Повстанські сили було розпорошено; разом з «батьком» до Гуляйполя вирушили лише 300 повстанців. Наприкінці січня 1920 р. більшовицькі частини зайняли Гуляйполе, де захопили рештки матеріальної частини махновської армії. Фактично повстанська армія перестала існувати як єдина цілість. Після недовгих вагань Махно був змушений розпустити свої загоны по домівках. Сам він у супроводі найвідданіших соратників вирушив у партизанський рейд Катеринославщиною. Махно мав твердий намір переховуватися від червоних до того часу, поки змучене більшовицькими утисками селянство знову не покличе його до боротьби за «землю і волю».

Таким чином, на завершальному етапі боротьби з махновським повстанням білогвардійцям вдалося завдати поразки повстанській армії. Головно, це сталося через невдалу спробу махновського командування перейти від ведення партизанських дій до стратегії регулярних армій. Самої лише підтримки з боку місцевого селянства виявилось недостатньо, щоб успішно про-



тистояти регулярним і вишколеним частинам противника. Несприятливими для махновців виявилися також зимові умови і поширення серед погано споряджених повстанських частин епідемії тифу. Втім, бойові дії проти повстанської армії Махна відволікли значні військові сили білогвардійців, які денікінському командуванню не вдалося використати для операцій проти більшовицьких військ. Це значною мірою ослабило фронт Збройних сил Півдня Росії й полегшило просування Червоної армії вглиб українських земель наприкінці 1919 – на початку 1920 рр.

### Література

1. Верстюк В. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921) / В. Верстюк. — Київ: Наукова думка, 1991. — 368 с.
2. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність / В. Волковинський. — Київ, 1994. — 256 с.
3. Савченко В. Махно / В. Савченко. — Харків: Фоліо, 2005. — 415 с.
4. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918 — 1921. Документы и материалы / [Сост.: В. Данилов, Т. Шанин]. — Москва: РОС-СПЭН, 2006. — 1000 с.
5. Слэшов Я. Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) / Яков Слэшов // Военный вестник. — 1922. — № 9-10. — С. 38–43; № 11. — С. 32–37; № 12. — С. 41–44; № 13. — С. 49–51.
6. Російський державний військовий архів (РДВА). — Ф. 39540. — Оп. 1. — Спр. 25.
7. РДВА. — Ф. 39540. — Оп. 1. — Спр. 32.
8. РДВА. — Ф. 39660. — Оп. 1. — Спр. 303.
9. Hoover Institution of War, Revolution and Peace. — Vrangell's collection. — Box 49. — Folder 11.
10. Бібліотека-Фонд «Російське Зарубіжжя» (БФРЗ). — Ф. 1. — Оп. 1. — Од. зб. Е-147.
11. Деникин А. Очерки русской смуты / Антон Деникин. — Т. 4, 5. Вооруженные Силы Юга России. — Москва: Айрис-пресс, 2005. — 832 с.
12. РДВА. — Ф. 39668. — Оп. 1. — Спр. 6.
13. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння / Михайло Ковальчук. — Київ: Темпора, 2006. — 576 с.
14. Columbia University, New York. — Rare Book and Manuscript Library. — Archive of Russian and Eastern European History and Culture. — Bakhmeteff Archive. — Anton and Ksenija Denikin's collection. — Стратегическое положение армий Юга России (сентябрь, октябрь и декабрь 1919 г.), составленное полковником П. Колтышевым.
15. РДВА. — Ф. 39540. — Оп. 1. — Спр. 17.
16. Котляр Ю. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919-1920 рр.) / Юрій Котляр. — Миколаїв, 1999. — 117 с.
17. Пастернак П. Висунская республика / П. Пастернак // Героическое подполье. В тылу денкинской армии. Воспоминания. — Москва: Политиздат, 1975. — С. 291–295.
18. Кин Д. Повстанческое движение против денкинщины на Украине / Дмитрий Кин // Летопись революции. — 1926. — № 3-4 (18-19) — С. 70–90.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 286.
20. Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України у Києві. — Ф. 419. — Оп. 1. — Спр. 7408.
21. Баштанская республика (Из истории партизанской борьбы 1919 года) // Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве. — Николаев, 1923. — С. 207–214.
22. Гайдук С. Непримируемая Баштанка / С. Гайдук, С. Теселько // Героическое подполье. В тылу денкинской армии. Воспоминания. — Москва: Политиздат, 1975. — С. 295–300.
23. Горбань. Из истории повстанческого движения (Воспоминания участника) / Горбань // Страницы борьбы. Очерки и материалы из истории революционного движения в Николаеве. — Николаев, 1923. — С. 214–216.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 21.
25. РДВА. — Ф. 39666. — Оп. 1. — Д. 43.
26. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 42.
27. ЦДАВО України. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 24.
28. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / Александр Белаш, Владимир Белаш. — Київ, 1993. — 591 с.
29. РДВА. — Ф. 39660. — Оп. 1. — Д. 285.
30. Власов А. О бронепоездах Добровольческой армии / А. Власов // Белые бронепоезда в гражданской войне. — Москва: Яуза, 2007. — С. 22–415.
31. ЦДАВО України. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 51.
32. ЦДАВО України. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 2.
33. РДВА. — Ф. 39666. — Оп. 1. — Д. 50.
34. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 63.
35. РДВА. — Ф. 198. — Оп. 5. — Д. 45.
36. РДВА. — Ф. 198. — Оп. 5. — Д. 40.
37. Гутман М. Под властью анархистов / М. Гутман // Русское прошлое. — Петроград, Москва: Петроград, 1923. — № 5. — С. 61–68.
38. ЦДАВО України. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 29.
39. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. 5881. — Оп. 2. — Спр. 492.
40. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 60.
41. ЦДАВО України. — Ф. 1824. — Оп. 1. — Спр. 4.
42. РДВА. — Ф. 197. — Оп. 3. — Д. 514.
43. Левензон Ф. В борьбе с анархо-кулацкой стихией (Операции 133 бригады против Махно на денкинском фронте) / Ф. Левензон // История 45-й Волынской Краснознаменной стрелковой дивизии. — Київ, 1929. — С. 132–142.
44. ЦДАВО України. — Ф. 2360. — Оп. 1. — Спр. 5.
45. ЦДАВО України. — Ф. 2360. — Оп. 1. — Спр. 14.

*On the base of the archival documents and memoirs of contemporaries author investigates the expanding of insurrectional movement in the South Ukraine under the leadership of Nestor Makchno against the white troops of general A. Denikin during the November – December 1919, reconstructs course of the military operations of rebellion army, investigates the role of the rebels in the disorganization of the white rear on the the North Ukraine.*

Key words: *insurrectional movement, Nestor Makchno, Armed Forces of the South of Russia.*